

Danguolė MIKULĖNIENĖ

Lietuvių kalbos institutas

Anna STAFECKA

LU Latviešu valodas institūts

IŠ LIETUVIŲ IR LATVIŲ TARMĖTYROS ISTORIJOS: LEKSIKOS KLAUSIMAI EDUARDO VOLTERIO PROGRAMOSE¹

Iki šiol tiek lietuvių, tiek latvių kalbotyros istorijoje vyrauja deskriptyvinis paskirų tyrėjų ir jų surinktos medžiagos aprašymo būdas. Skirtingi autorių tikslai ir analizės metodai neretai trikdo duomenų sintezę, neleidžia pamatyti ryškesnio visumos vaizdo. Ir priešingai – tinkamai sugretinti faktai padeda geriau suprasti baltų kalbotyros raidą, įvertinti ją platesniame Europos kontekste (plg. Dini 2000). Išaugęs sintetinių darbų poreikis Lietuvoje ir Latvijoje privertė lietuvių ir latvių kolegas imtis bendro darbo – *Baltų kalbų atlaso*. Šiam leidiniui skirta išsamesnė lietuvių ir latvių dialektologijos raidos analizė išryškino nemaža bendrybių, nulemtų panašių istorinių, kultūrinių, socialinių ir politinių sąlygų (Mikulėnienė, Stafecka 2009).

Geolingvistiniai lietuvių ir latvių leksikos tyrimai sietini su pirmaisiais klausimynais. Šių tyrimų pradžia – XIX a. antroji pusė, kai Rusijos imperijos šiaurės vakarų dalyje, dabartinėje Lietuvos ir Latvijos teritorijoje, pradedamas plataus masto folkloro, etnografijos ir kalbos duomenų rinkimas². Šiuo tikslu ir buvo rengiamos pirmosios medžiagos rinkimo programos.

Pirmieji lietuvių ir latvių tautos kultūros ir kalbos paveldo klausimynai sietini su Sankt Peterburgo universiteto privatdocento Eduardo Volterio vardu. Tiesa, jie labai nevienodi ir nelygiaverčiai: pirmasis (Программа 1886) yra siauresnio pobūdžio ir skirtas tik kalbiniam lietuvių tarmių faktams rink-

---

¹ Straipsnis parengtas XI tarptautinio baltistų kongreso pranešimo pagrindu (žr. Mikulėnienė, Stafecka 2010). Autorės nuoširdžiai dėkoja Lietuvių kalbos instituto jaunesniajai mokslo darbuotojai Veronikai Adamonytei, į lietuvių kalbą išvertusiai dalį šio straipsnio medžiagos.

² Kvietimai rinkti tautos dvasinį paveldą publikuoti keliuose Latvijos periodiniuose leidiniuose – laikraštyje *Dienas Lapa*, žurnale *Austrums* ir kt.

ti, antrasis (Programma 1892) gerokai platesnis ir apima visą latvių tautos etnografinį bei dvasinį paveldą.

Bendrieji programų bruožai. Eduardo Volterio iniciatyva sudaryta „Программа для указания особенностей говоров Литвы и Жмуди“ (Санкт Петербург, 1886) laikytina pirmuoju lietuvių tarmėtyros klausimynu. Tai nedidelio formato, plona (12 p.) knygutė, kurioje pateikta per 50 įvairiems kalbos lygmenims priskirtinų klausimų. Volteriui vadovaujant parengta ir antroji „Programma tautas gara mantu krājējiem“³ (Jelgava, 1892), kurią sudarė keli latvių studentai⁴, o išleido Jelgavos Latvių draugijos Raštijos skyrius. Ši programa daug didesnė (80 p.) už pirmąją: sudaryta iš maždaug 950 klausimų, suskirstytų skyriais. Tiesiogiai ar netiesiogiai su kalba susijusių klausimų randama beveik visuose šios programos skyriuose.

Lietuvių kalbai skirta programa išsamios įvadinės dalies neturi. Tik pirmaisiais sakiniiais informuojama, kad Imperatoriškoji rusų geografų draugija prašanti nurodytu adresu siųsti atsakymus ir pastabas į pateiktus klausimus.⁵ Knygelės pabaigoje prie atsakymų prašoma būtinai pridėti kuo tiksliau užrašytą tarminį tekstą (dainą, pasaką ar padavimą), taip pat liaudies pasakymus apie kitų vietovių kalbą ir tarmes, pravardes. Kad tarminis tekstas būtų užrašytas tiksliai, siūloma naudotis dviem knygelės gale pateiktomis abėcėlėmis: rusų-lietuvių ir lotynų-lietuvių⁶. Kaip sektinas slaviškojo raidyno pritaikymo lietuvių kalbai pavyzdys, nurodytas Jono Juškos dainų rinkinys⁷. Nors lietuviški tekstai galėjo būti užrašyti ir rusiškėmis raidėmis, žodžių kirtį prašoma

---

³ Vert.: *Programa tautos dvasinio paveldo rinkėjams.*

⁴ Kaip rašo Pēteris Šmits (Šmits 1923, 2), didžiausias indėlis priklauso išsamaus šios programos įvado autoriui, tuometiniam teisės studentui, o vėliau advokatui Jānui Ansberģiui. Įvado pabaigoje paminėti visi prisidėję prie programos kūrimo: pirmiausia dėkojama docentui Volteriui, Jelgavos Latvių draugijos Raštijos skyriui ir bendradarbiams – Kalāciui, Stoķetui, Berģiui, Kalniņiui, Brēdenfeldui.

⁵ „Императорское Русское Географическое Общество, желая собрать подробныя свѣдѣнія о литовскомъ языкѣ и племени, покорнѣйше просить любителей и знатковъ литовскаго языка и народности сообщать указанія и замѣтки по прилагаемымъ вопросамъ. Общество съ благодарностью приметъ всѣ такія замѣтки, которыя могутъ быть высылаемы въ С.-Петербургъ, въ Императорское Русское Географическое Общество, у Чернышева моста, въ домѣ 6-й гимназiи“ (Программа 1886, 1).

⁶ „Русско-литовская азбука“ (Программа 1886, 11), „Латинско-литовская азбука“ (Программа 1886, 12).

⁷ *Литовскія Народныя Пѣсни.* Съ переводомъ на русскiй языкъ И. А. Юшкевича, С.-Петербургъ, 1867.

žymėti akūto ir gravio ženklais, o balsių ilgumą siūloma žymėti brūkšneliu (Программа 1886, 12).

Išsamiam latviškosios programos įvade taip pat nurodyta, kad folkloro medžiaga turi būti užrašyta taip, kaip ją pateikia pateikėjai, nieko negalima taisyti ar pildyti. Folkloro medžiaga ir visi atsakymai, pavyzdžiui, į aštuntajame skyriuje (*Tikėjimas dievais ir monais*) pateiktus klausimus turi būti užrašomi pateikėjo šnekta, laikantis Jelgavos Latvių draugijos Raštijos skyriaus patarimų tarmių medžiagos rinkėjams⁸. Tarmybės prašoma paaiškinti⁹.

Latviškosios programos įvade išvardyti visi šaltiniai (Programma 1892, 9): 1) Gamtos mokslų, antropologijos ir etnografijos mėgėjų draugijos prie Maskvos universiteto išleista „Программа для собиранія этнографических сведений“ (1887), 2) Imperatoriškosios rusų geografų draugijos Etnografijos skyriaus išleista „Программа для собиранія народныхъ юридическихъ обычаевъ“ (1887)¹⁰, 3) Latvių bičiulių draugijos išleistais klausimais (Bilenshteins, Auniņš, Volters 1888), 4) Volterio surinkta medžiaga apie latvių mitologiją (Voters 1892).

Pastaruosius du šaltinius galima laikyti pirmaisiais, tiesa, labai mažos apimties klausimynais. Mat Latvių bičiulių anketą sudaro 80 etnografijai ir mitologijai skirtų klausimų (su kalba sietinas tik vienas: „Kā vēl citādi sauc varavīksni?“¹¹), o laikraščio *Dienas lapa* 1882 m. prieduose „Etnogrāfiskas ziņas par latviešiem“¹² išspausdintą Volterio (Voters 1892) klausimyną apie Jonines sudaro 151 klausimas, iš kurių su kalba sietini tik keli: apie Joninių valgių pavadinimus (VI, 70), žolynų pavadinimus (IV, 5, 34; X, 27), vietovardžius su *Jānis* ir refrenu *Līgo!* (X, 65) ir pan.

Aptariamąsios latviškosios programos įvadas baigiamas poetišku palinkėjimu programai: „Užņem tad, mūsu lolojum, pirmo reiz savu ceļu, iemanto pie līdzšinējiem, tautas gara mantu draugiem un cienītājiem jaunus klāt; palīdzi

---

⁸ Šie patarimai „Jelgavas Latviešu biedrības Rakstniecības nodaļas lūgums tautas garantu krājējiem“ išspausdinti žurnale *Austrums* (1890, 2, 907–909 skiltis).

⁹ Pirmajame latviškosios programos skyriuje taip pat yra pastaba, kad „užrašant žodžius reikia atkreipti dėmesį į tarmės ypatybes, laužtinius, stumtinius, tęstinius garsus ir kitas kalbos smulkmenas“ (Programma 1892, 12).

¹⁰ Aizputės ir Gruobinio taikos teisėjų susirinkimo pirmininko užsakymu ši programa buvo išversta į latvių kalbą (*Programma tautas juridisku ierašu krāšanai*) ir išleista Liepojoje 1892 m.

¹¹ Vert.: „Kaip dar kitaip vadina vaivorykštę?“

¹² Vert.: „Etnografinės žinios apie latvius“.

jaunās paaudzes sirdīs iedēstīt mīlestību uz senču mantojumu, jo, viņu pazīdami, mēs visdrīzāki atzīsim, kas mēs bijām, kas mēs esam, kas mums ir un kas mums vēl jāiegūst“ (Programma 1892, 10)¹³. Taču iš paskutinio įvado sakinio – „Trūkstošie numuri bija apstākļu dēļ jāizlaiž“¹⁴ – galima spręsti, kad cenzūra kai kuriuos klausimus vis dėlto išbraukė. Tai matyti ir iš trūktinos klausimų numeracijos (pavyzdžiui, po 102 klausimo iš karto pateikiamas 104 klausimas, o po 108 – 110 ir pan.).

Programų sandara. Daugelis lietuvių tarmėms skirtos programos klausimų sunumeruota eilės tvarka (1–41), vėlesni žymimi raidėmis (A–L). Smulčiau klausimai kalbos lygmenimis ar kaip kitaip neskirstomi, tačiau kiekvienas iš jų pateikiamas su tam tikrais paaiškinimais, kurie turėjo padėti medžiagos rinkėjams susigaudyti lietuvių tarmių įvairovėje. Iš lietuvių tarmėms skirtos programos matyti, kad rengėjai buvo gerai susipažinę ir su pačiomis tarmėmis, ir su tuo metu jau spausdintais jų aprašais. Akivaizdžiai remtasi Augusto Schleicherio (Schleicher 1856), Jono Juškos (Juszka 1861), Fridricho Kuršaičio (Kurschat 1876) gramatikomis.

Programa pradedama fonetikos klausimais ir gana išsamiais jų komentarais. Pirmieji klausimai (1–18) skirti balsiams ir jų tarminiams variantams (pavyzdžiui, pirmasis klausimas: „1) Какъ произносится *a* ударяемое? Въ говорахъ восточнолитовскихъ, оникштскомъ и другихъ оно переходитъ въ *o*. Когда на немъ нѣтъ ударенія, то остается *a*. Напр. *króštas* (край), тв. падежъ *kraštù*; *gołas* (конецъ), тв. пад. *galù*; *oítvaras* (хлѣбной ужъ).“ (Программа 1886, 1)¹⁵, du klausimai (19–20) skirti priebalsiams, dzūkavimo reiškinių analizei. Dar dvidešimt (21–41) – įvairioms morfologinėms formoms aprašyti (pavyzdžiui, 34 klausimas, skirtas veiksmažodžio tariamajai nuosakai: „34) Какъ оканчивается первое лицо желательнаго наклоненія (оптатива): *but' au*, *but' eu*, *but' o*, *bučau*, *buč' a* или *buče*?“ (Программа 1886, 8)¹⁶. Likusieji 11 klausimų skirti leksikai.

¹³ Vert.: „Ženk pirmąkart savo keliu, mūsų kūrinį, įgyk ir naujų tautos dvasinės kūrybos draugų ir mėgėjų; padėk jaunosios kartos širdyse įžiebtį meilę senolių palikimui, nes pažindami jį mes geriau suprasime, kas buvome, kas esame, ką turime ir ką dar reikėtų gauti“.

¹⁴ Vert.: „Dėl tam tikrų aplinkybių kai kuriuos numerius reikėjo išimti“.

¹⁵ Vert.: „1) Kaip tariamas kirčiuotas *a*? Rytų aukštaičių tarmėse, anykštėnų ir kitose, jis tariamas kaip *o*. Kai jis nekirčiuotas, tai išlieka *a*. Pvz., *króštas*, įn. *kraštù*; *gołas*, įn. *galù*; *oítvaras*“.

¹⁶ Vert.: „Kaip baigiasi tariamosios (geidžiamosios) nuosakos pirmasis asmuo: *but' au*, *but' eu*, *but' o*, *buč' au*, *buč' a* ar *buče*?“

Latviškosios programos rengėjai beveik tūkstantį klausimų suskirstė į dešimt skyrių pagal kultūrinio paveldo rūšis. Tai klausimai, susiję su: 1) geografinija ir istorija (I, 1–33), 2) antropologija (II, 1–23), 3) pastatais ir jų dalimis (III, 1–35), 4) apranga (IV, 1–21), 5) žmogaus maistu – valgiais ir gėrimais (V, 1–33), 6) žmogaus gyvenimo būdu ir užsiėmimais (VI, 1–67), 7) šeima ir papročiais (VII, 1–275), 8) tikėjimu (VIII, 1–783), 9) latvių kalba ir raštija (IX, 1–61), 10) papročių teise (X, 1–132).

Latviškoje programoje taip pat pateikiama keletas galimų atsakymų variantų, pavyzdžiui, trečiojo skyriaus 7 klausimo – „Ar kādu materiālu apjūm jūmtus“¹⁷ – galimi atsakymai: „piem., ar salmiem, lubām, dakstiņiem, skaidām utt.“¹⁸ (Programma 1892, 15). Kartais galimas atsakymas įkomponuotas į patį klausimą – pavyzdžiui, 12 klausimas: „Kā ziņotāja apgabalā nosauc katru ēku (dzīvojamo, piem., par ērbeģi, istabu, kalnu utt.“¹⁹ (Programma 1892, 15).

Leksikos ir su leksika susiję klausimai. Leksikos klausimus ir atsakymus Volteris sieja su lietuvių tautos etnografija („для этнографіи литовскаго племени“ (Программа 1886, 9), todėl juos numeruoja atskirai, raidėmis (A–L). Šiuos klausimus galima sieti su kai kuriomis semantinėmis žodžių grupėmis.

Kai kurie iš jų yra bendri tiek lietuvių tarmių, tiek latviškajai programai, todėl aptartini išsamiau. Skirtinos trys bendros semantinės klausimų grupės.

1. Pirmiausia tai **pačių tiriamų tautų – lietuvių (ir žemaičių) bei latvių – ir jų kaimyninių tautų** (baltarusių, rusų, latvių, kuršių) pavadinimai (klausimai A–C, žr. Програма 1886, 9). Komentaruose pažymima, kad kai kur *lietuvis* (*Lėtuwis*) savęs taip nevadina, tik *žemaičiu* (*Жемайтисъ*), kad *baltarusis* dar vadinamas *gudu* (*Гудасъ*), *rusas* (*великоруссъ*) – *burl(i)oku* (*бурлокас*), *maskoliumi* (*масколіус*), *starovieru* (*староверас*). Šie klausimai atitinka latviškosios programos pirmojo skyriaus („Klausimai iš geografijos ir istorijos“) klausimus: kaip latviai vadina save, savo žemę, kaimynus, kaip kaimyninės tautos vadina latvius (pavyzdžiui, nurodoma, kad Vitebsko gubernijos latviai vadinami *igauniais* (t. y. estais). Klausama ir apie tautas, gyvenančias tarp latvių, – *krievinius*²⁰ prie Bauskės, iršų kolonistus Liepkalno pa-

¹⁷ Vert.: „Kokia medžiaga dengiami stogai“.

¹⁸ Vert.: „Pvz., šiaudais, malksnomis, čerpėmis, skiedromis ir kt.“

¹⁹ Vert.: „Kaip pateikėjo vietoje vadina kiekvieną pastatą (gyvenamąjį namą, pvz., *ērbeģis, istaba, kalns* ir kt.)“.

²⁰ Plg. la *krievīni*. Taip buvo vadinami votų (var. vodų) tautos žmonės, XV a. kaip karo belaisviai apsigyvenę Bauskės apylinkėse.

rapijoje, estus Laicenėje, Mazsalacoje (Programma 1892, 12). Programos sudarytojų nuomone, atsakymai į kai kuriuos klausimus paaiškintų kai kurių žodžių semantiką, pavyzdžiui, ar pavadinimas *krievi* vartojamas rusų tautybei, ar tarnybai kariuomenėje pavadinti (*viņš aizgāja krievos*) (Programma 1892, 11).

2. Iš esmės sutampa ir lietuvių tarmėms skirtos programos klausimai apie **gyvenamosios vietos** (*kaimo, kiemo, ulyčios*) **vardus** (D) ir **gyvenamojo būsto ir sodybos pavadinimus** (E). Tik latviškoje programoje šiuos pavadinimus prašoma aptarti daug smulkiau. Rinkėjai kviečiami užrašyti padavimų apie vardų, pravardžių, namų, dvarų, valsčių, parapijų pavadinimų kilmę, paaiškinti, ar esama ryšio tarp sodybų pavadinimų ir pavardžių, ar sodybų pavadinimai vartojami vienaskaita, ar daugiskaita ir pan. Šiame skyriuje pateikta ir rekomendacija pridėti dažniau vartojamų vardų, sodybų pavadinimų sąrašus, raginama rinkti mikrotoponimus (pelkių, griovių, pievų ir t. t. pavadinimus).

Čia priskirtini ir kai kurie latviškosios programos trečiojo skyriaus „Apie pastatus ir jų dalis“ klausimai apie latvių gyvenimo būdą (ar jie gyveną viensėdžiuose, ar kaimuose). Klausimai apie gyvenamojo pastato dalis, gyvenamojo namo ir ūkinių pastatų pavadinimus ir pan. sietini su lietuvių tarmėms skirtos programos klausimu (E): „Какъ называется по литовски домъ и крестьянскій дворъ? Какія названія существуютъ для отдѣльныхъ частей этого дома? Домъ старинной постройки не имѣетъ ли другаго названія, нежели новомодный домъ?“²¹ (Программа 1886, 9).

3. **Su mitologija susiję klausimai.** Lietuvių tarmių programoje klausama vaivorykštės, šešėlio, žalčio ir gyvatės, gandro ir gervės pavadinimų. Taigi mitologijai galima priskirti šešis klausimus (F–H, L). Latviškoje programoje apie liaudies tradicijas ir mitologiją klausama beveik visuose skyriuose, o atskirai šiai tematikai skirtas labai išsamus aštuntasis skyrius („Tikėjimas dievais ir monais“), kurį sudaro net 783 klausimai.

Tarp įvadinių latviškosios programos klausimų yra ir klausimas apie vaivorykštės pavadinimus: „Vai kādā apgalā varavīksni citādi nesauc un kā īpaši?“²² (Programma 1892, 35). Pateikiami galimi atsakymų variantai: *laimes josta, garvėrdze, dzelverdze, gardadze, dardadzis, garvėle, garvelce, Dieva josta, Dieva*

---

²¹ Vert: „Kaip lietuviškai vadinamas namas ir valstiečio sodyba? Kokie yra namo dalių pavadinimai? Ar senos statybos namas neturi kito pavadinimo nei naujai pastatytasis?“

²² Vert: „Ar kur vaivorykštės nevadina kaip nors kitaip?“

kopls [greičiausiai *kopls* (*kuoplis*) 'lankas' – A. S.], *driksna* ir *darva*²³. Lietuvių tarmių programoje pateikti vos keli vaivorykštės pavadinimai – *orārykštė*, *drīgsn'ā*, *smokas* [turėtų būti *smokas* – D. M.] (смакъ) (Programma 1886, 9).

Žalčio ir gyvatės pavadinimų pateikiama daugiau, jie išsamiau ir aprašyti: „Въ Пруссіи ужъ называется *angis*, въ Сувалкск. губ. *анге* (*angė*); въ Мемельскомъ приходѣ названіе ядовитой змѣи: *kirmens* (червь). Въ Виленской губерніи соотвѣтствуетъ ему *giwate*. Крімъ того, въ сказкахъ употребляется слово *žaltis*, *želektis*, *žalktis* = змѣй“²⁴ (Programma 1886, 9). Latviškoje programoje klausimas apie žaltį (VIII, 552) siejamas su gyvuliais: „Vai un kāda nozīme zaltim priekš lopiēm (zaltis – kūts gars?)“²⁵ (Programma 1892, 58).

Apskritai, latviškoje programoje daug klausimų skiriama įvairioms mitologinėms būtybėms (namų, miško ir vandens dvasioms, velniams, aitvarams, raganoms, vilkolakiams, jų santykiui su žmogumi ir pan.). Čia pateikiamas ir labai smulkus švenčių ir minių dienų kalendorius (VIII, 474–783 klausimai): tiek senosios (Joninės, Užgavėnės, Vėlinės ir pan.), tiek bažnytinės (Trijų Karalių diena, Marijos gimimo diena, Pelenų diena, Didysis Penktadienis ir pan.) latvių šventės (Programma 1892, 54–67).

Šiame latviškosios programos skyriuje yra keletas įdomių klausimų apie kalbą: pavyzdžiui, kokie vietų pavadinimai ir vardai primena senuosius latvių dievus ir kitas mitologines būtybes (175); kaip atsirado kalba (198), kas išmokė žmones kalbėti (200); kokia kalba pirmieji žmonės kalbėjo tarpusavyje, su Dievu ir gyvūnais (201).

Latviškosios programos kūrėjai labiau gilinosi į tautos pasaulėvaizdį ir pasaulėjautą, todėl joje palyginti nedaug klausimų, skirtų gamtai (pavyzdžiui, reljefui, metų laikams, įvairiems gamtos reiškiniams), augalams ar gyvūnams. Lietuvių tarmių programoje tėra vos po vieną klausimą apie **žemės reljefo** (slėnio) pavadinimus (I) ir **galvijų** (tarp jų ir jaučio, buliaus, veršiuko) pavadinimus (K), plačiau žr. Programma 1886, 9–10.

---

²³ Šie žodžiai (išskyrus *darva*) XX a. fiksuoti latvių aukštaičių tarmėje, daugiausia Latgaloje ir pateikti *Latvių kalbos tarmių atlaso* *Leksikos* dalies 84 žemėlapyje (LVDA, 192–195).

²⁴ Vert.: „Prūsijoje žaltys vadinasi *angis*, Suvalkų gubernijoje *анге* (*angė*); Mėmelio (dab. Klaipėdos) parapijoje nuodingos gyvatės pavadinimas: *kirmens* (червь). Vilniaus gubernijoje tai atitinka *giwate*. Be to, pasakose vartojamas žodis *žaltis*, *želektis*, *žalktis* = змѣй.“

²⁵ Vert.: „Ar žaltys kaip nors susijęs su gyvuliais (žaltys – tvarto dvasia?).“

Latvių tarmėtyros istorijai labai svarbus latviškosios programos devintasis skyrius („Kalba ir raštija“). Rinkėjai kviečiami rinkti žodžius latvių kalbos žodyniui, rekomenduojama sudaryti žodžių sąrašus giminingomis temomis – apie gamtos reiškinius, augalus, gyvūnus, gyvenamąsias ir kitas patalpas, ūkio padargus, aprangą ir kt.²⁶ Patariama rinkti frazeologizmus, vaizdingus posakius, palyginimus, nurodyti, kada jie vartojami (pvz., valgant, žaidžiant kortomis ir pan.), skolinius iš rusų ir vokiečių kalbų). Rekomenduojama surašyti krikšto vardus, namų ir vietų pavadinimus, ypatingas dėmesį kreipti į žodžius ir konstrukcijas, kurių esama liaudies dainose, bet negirdėti šnekamojoje kalboje. Turi būti renkami ir sinonimai, prie kiekvieno žodžio pateikiant sakinį, pabrėžiantį jo reikšmę. Prašoma atkreipti dėmesį į liaudies etimologijas, tabu žodžius: kurių gyvų arba mitinių būtybių (velnio, vilko, gyvatės ir pan.) pavadinimus vengiama vartoti, kuo jie keičiami.

Programos klausimais norėta išsiaiškinti, ar, pavyzdžiui, ilgai išlaikoma tarmė, kalbėtojai persikėlus nuolat gyventi į kitos tarmės plotą (IX, 18), koks latvių požiūris į kitataučių vartojamą latvių kalbą (IX, 18)²⁷ ir pan. (Programma 1892, 69). Taigi akivaizdu, kad, nors ši programa nebuvo specialiai skirta kalbos faktams rinkti, atsakymuose į etnografijos klausimus, be abejonės, turėjo slypėti ir tarmių leksikos (o dažnai ir fonetikos bei morfologijos) turtai.

Programų reikšmė. Kaip minėta, abi programos parengtos skirtingais tikslais: kalbinė lietuvių tarmių medžiagai rinkti, latviškoji – etnografinė.

Latviškąją programą perdirbo ir dar kartą publikavo Pēteris Šmitas (Šmits 1923). Įvade jis pabrėžia, kad senoji, Volterui vadovaujant rengta programa jau pasenusi, tapusi bibliografinė retenybe, be to, kaip neišlaikiusi laiko išbandymų, turinti būti perdirbta.

Beveik pusę perdirbtos programos sudaro mitologijos skyrius, nes pats Šmitas, anksčiau daug prisidėjęs prie šio skyriaus rengimo, jį dar papildė naujais klausimais ir patikslino senuosius. Štai kalendoriaus dalyje atsirado daugiau senųjų latvių ir krikščioniškų švenčių bei minėtinų dienų, pavyzdžiui, Šv. Agotos, Šv. Jobo, Šv. Vito, Septynių brolių diena, Šv. Barbaros diena ir kt. Mitologijos klausimais papildyti skyriai apie valgius, gėrimus, šeimos papročius. Kituose skyriuose papildomai klausinama, ar žmonės prisimeną senųjų

---

²⁶ Čia pateikiama nuoroda į laikraščio *Dienas Lapa* 1891 m. Nr. 61, kur išspausdinta instrukcija medžiagos rinkėjams.

²⁷ Tas pats 18 numeris pateikiamas prie dviejų programos klausimų.

genčių pavadinimus, kokie buvo valsčių dalių ir senųjų bažnytinių valsčių pavadinimai ir pan.

Šmitas visiškai išbraukė antrąjį, antropologijos, skyrių. Nekeistas liko tik paskutinis skyrius apie papročių teisę. Gerokai paredaguota ir ankstesnės programos kalba: kai kurie tarminiai ar šnekamosios kalbos žodžiai pakeisti bendrinės kalbos žodžiais (pavyzdžiui, vietoj *tupeņi* rašoma *kartupeļi* ‘bulvės’, vietoj *vīze – kārtība* ‘tvarka’ ir pan.). Vietoj Volterio *uzvārds* ‘pavardė, vardas’ Šmitas vartoja *pavārds*.

Skyrius apie kalbą, kuris Šmito klausimyne pavadintas „Valoda un tautas dzeja“²⁸, jei lygintume su Volterio klausimynu, sutrumpintas beveik perpus. Pasak autoriaus, su kalba susiję klausimai taip pat pasenę, nes „valodas pētīšana un dziesmu krāšana jau ir gājusi tik tālu uz priekšu, ka atkārtot gluži elementārus jautājumus vairs nav vajadzīgs“²⁹. Jame nebēra klausimų, susijusių su žodžių rinkimu žodyno reikmėms, teminių žodžių sąrašo sudarymu, skoliniais, frazeologija.

Taigi latviškoji Volterio programa, tiesa, pakitusi ir atsinaujinusi, gyvavo ir toliau. To negalima pasakyti apie rusiškai išleistą lietuvių tarmėms skirtą klausimyną. Nors klausimai ir jų komentarai buvo suformuluoti palyginti tiksliai ir atspindėjo to meto lietuvių tarmėtyros lygį, lietuvių geolingvistikoje Volteris liko izoliuotas ir pasekėjų nesulaukė. Dėl šios priežasties jo rengta programa iki šiol plačiau neaptarta ir lietuvių kalbotyros istorijoje.

Vis dėlto jau pirmosiose lietuvių ir latvių programose išryškėjo bendros semantinės leksikos grupės. O išsami šių programų analizė sudaro sąlygas tolesnei lietuvių ir latvių tarmėtyros paralelių paieškos galimybei.

FROM THE HISTORY OF LITHUANIAN AND LATVIAN DIALECTOLOGY STUDIES: ISSUES OF LEXIS IN EDUARD VOLTER'S PROGRAMMES

Summary

Geolinguistic research into the lexis of the Lithuanian and Latvian languages should be linked to the first questionnaires of the latter half of the nineteenth century when a

---

²⁸ Vert.: „Kalba ir tautos poezija“.

²⁹ Vert.: „Kalbos tyrimas ir dainų rinkimas pažengė taip toli, jog kartoti tokius elementarius klausimus daugiau nėra jokio reikalo“.

comprehensive gathering of folklore, ethnographical and language facts started in the north-western part of the Russian Empire – the present-day Lithuania and Latvia.

The article focuses on the first Lithuanian and Latvian programmes drawn up on the initiative of Eduard Volter – “Программа для указания особенностей говоров Литвы и Жмуди” (Санкт Петербург, 1886) that is considered the first questionnaire of Lithuanian dialectal studies and “Programma tautas gara mantu krājējiem” (Jelgava, 1892) that dealt with the Latvian cultural heritage (ethnography, ethnology, mythology, etc.). Although the programmes are of a different nature, some of the questions are common for both of them. Three common semantic question groups should be distinguished: 1) the names of the nations under research – the Lithuanian (and Žemaitian) as well as the Latvian – and the neighbouring nations (the Belarusians, Russians, Latvians, Lithuanians, and the Kurshes); 2) the names of living quarters (*kaimas*, *kiemas*, *ulyčia*) and of houses and homesteads; 3) issues connected with mythology.

The first Lithuanian and Latvian programmes already revealed common semantic lexical groups. A detailed analysis of these programmes creates conditions for further search for parallels in the studies of Lithuanian and Latvian.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

Bīlenšteins Augusts, Roberts Auniņš, Eduards Volters 1888, Lūgšana, *Latviešu Avīzes* 8, 1.

Bušmane Brigita 2006, Ēdienu nosaukumi latviešu tautas garamantu arodos, Э. А. Вольтер и бальтистика как комплексная дисциплина. Санкт-Петербург, 21–23 сентября 2006 года, Тезисы докладов, Санкт-Петербург: Филологический факультет Санкт-Петербургского государственного университета, 7–8.

Dini Pietro U. 2000, *Baltų kalbos. Lyginamoji istorija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų institutas.

[Juszka Jon's] 1861, *Kalbos lėtuvišzko lėžuóo ir lėtuvišzkas statrašimas arba ortograpija*. Peterburge: spaustuvėje Moksłu Akademijos, <http://www.epaveldas.lt/vbspi/biRecord.do?biRecordId=526> (2011 02 03).

Kurschat Friedrich 1876, *Grammatik der littauischen Sprache [...]*, Halle: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses.

LVDA – Benita Laumane (red.) *Latviešu valodas dialektu atlants. Leksika*, Rīga: Zinātne, 1999.

Mikulėnienė Danguolė 2009, Lietuvių kalbos geolingvistinių tyrimų apžvalga / Overview of Geolinguistic Research into the Lithuanian Language, in Danguolė Mikulėnienė, Anna Stafeca (red.), *Baltu valodu atlants. Prospektas / Baltų kalbų atlasas. Prospektas / Atlas of the Baltic languages. A prospect*, Rīga: Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 40–44.

Mikulēnienē Danguolē, Anna Stafecka 2008, Latviešu un lietuviešu leksikas atspoguļojums „Baltu valodu atlantā“, *Linguistica Lettica* 17, 133–149.

Mikulēnienē Danguolē, Anna Stafecka 2010, „Baltu valodu atlants“: latviešu un lietuviešu paralēles, in *XI starptautiskais baltistu kongress, Rīga, 27.09.2010–30.09.2010*, Rīga: Latvijas Universitāte un Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts, 118–119.

Программа 1886 – *Программа для указания особенностей говоров Литвы и Жмуди*, Санкт Петербург: Типография Императорской Академии Наук.

Программа 1892 – *Программа тautas gara mantu krājējiem*, Jelgava: Jelgavas Latviešu biedrības Rakstniecības nodaļa.

Schleicher August 1856, *Litauische Grammatik* [...], Prag: J. G. Calve'sche Verlagsbuchhandlung.

Stafecka Anna 2009, Latviešu valodas ģeolingvistisko pētījumu gaita / Overview of Geolinguistic Research into the Latvian Language, in Danguolē Mikulēnienē, Anna Stafecka (red.), *Baltu valodu atlants. Prospekts / Baltų kalbų atlasas. Prospektas / Atlas of the Baltic languages. A prospect*, Rīga: Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 35–39.

Stafecka Anna 2010, The atlas of the Baltic languages: from idea to pilotproject, *Acta Baltico-Slavica* 34, 37–72.

Šmits Pēteris 1923, Programma tautas tradīciju krājējiem, *Izglītības ministrijas Mēnešraksts* 2, 178–187; 3, 278–288; 4, 398–415; 5, 559–570; 6, 703–712.

[Volters Eduards] 1892, Par Jāņu dienas svinēšanu. Pēc poļu avotiem sastādījuši mag. E. Volters un stud. J. Ansberģis, „*Dienas Lapas*” pielikums, 1892, 6 (144), 89–92; 10 (247), 150–153.

Danguolē MIKULĒNIENĒ
Kalbos istorijos ir dialektologijos skyrius
Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio g. 5
LT-10308 Vilnius
Lithuania
[danguole.mikuleniene@lki.lt]

Anna STAFECKA
LU Latviešu valodas institūts
Akadēmijas laukums 1
LV-1050 Rīga
Latvia
[anna.stafecka@inbox.lv]